

Max Toeppen
(1822–1893)

Mirosław Ossowski

Max Toeppen (1822–1893)

Historyk, filolog,
dyrektor gimnazjalny

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2024

Recenzent
prof. dr hab. Grzegorz Jasiński

Redaktor Wydawnictwa
Izabela Pałasz-Alwasiak

Projekt okładki i stron tytułowych
Andrzej Taranek

Na okładce
Portret Maxa Toeppena autorstwa E. Buchholza, ze zbiorów
Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Elblągu

Skład i łamanie
Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków
Prorektora ds. Badań Naukowych Uniwersytetu Gdańskiego
w ramach Programu Humanistyki Gdańskiej
oraz Prodziekana ds. Nauki i Współpracy Międzynarodowej
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-697-5

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep-online

Druk i oprawa
Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7
Wstęp	9
Królewiec (1822–1848)	15
Dom rodzinny	15
Uczeń Kolegium Fryderycjańskiego	18
Praktykant i nauczyciel w Kolegium Fryderycjańskim	27
Uniwersytet Albrechta	30
Seminarium historyczne	36
Monografia o początkach uniwersytetu królewieckiego i jego pierwszym rektorze, Sabinusie	38
Jubileusz Uniwersytetu Albrechta	42
Towarzystwo Starożytności Prussia	44
Wierzenia pogańskie i klechdy pruskie	46
Historyczne pieśni ludowe, poezja polityczna	48
Zakon krzyżacki	50
Hablitacja	52
Elbląg (1848–1850)	59
Gimnazjum Królewskie	59
Heinrich Ferdinand Neumann – archiwista elbląski	64
Poznań (1850–1854)	73
Królewskie Gimnazjum Fryderyka Wilhelma	73
Miejska Szkoła Realna	74
Historia pruskiej historiografii	77
Olsztynek (1854–1869)	81
Małżeństwo i rodzina	82
Progimnazjum, od 1858 r. gimnazjum	87
Historyczno-porównawcza geografia Prus	100

Historia okręgu i miasta Olsztynka	104
<i>Scriptores rerum Prussicarum</i>	106
Wierzenia mazurskie	111
Historia Mazur	117
Kwidzyn (1869–1882)	121
Gimnazjum Królewskie	123
Konferencje dyrektorów gimnazjalnych	136
Historia miasta Kwidzyna i jego dzieł sztuki architektonicznej	139
Badania terenowe	141
Towarzystwa naukowe	144
Wojciech Kętrzyński	153
Elbląg (1882–1893)	157
Gimnazjum Królewskie	157
Archiwista elbląski	162
Ostatni rok	165
Niezrealizowane projekty	168
Zakończenie	173
Bibliografia adnotowana dzieł Maxa Toeppena w porządku chronologicznym	179
Bibliografia	193
Indeks nazwisk	201

WYKAZ SKRÓTÓW

Skróty w tytułach czasopism:

Altpreuß. Mschr.	Altpreußische Monatsschrift
Beil.	Beilage
Hist. Zs.	Historische Zeitschrift
N. Preuß. Pr.-Bl.	Neue Preußische Provinzial-Blätter
Schr. d. NG	Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig
ZWestprGV	Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins
Zs. f. Geschichtswiss.	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft
ZPreußGLdkd	Zeitschrift für preußische Geschichte und Landeskunde
A. F.	Andere Folge
N. F.	Neue Folge

Skróty w nazwach archiwów:

GStA PK	Tajne Archiwum Państwowe Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie
APO	Archiwum Państwowe w Olsztynie
APG	Archiwum Państwowe w Gdańsku

WSTĘP

Niewielu niemieckich historyków z XIX w. jest w naszym kraju przedmiotem takiego zainteresowania, jak pochodzący z Królewca Max Pollux Toeppen (1822–1893), jeden z twórców nowoczesnej historiografii krytycznej. Jego pionierskie rozprawy poświęcone dziejom Prus, monumentalne edycje zamierzchłych dokumentów źródłowych i liczne artykuły na temat historii i kultury obszarów byłej prowincji Prusy Wschodnie znane są badaczom tego regionu, którzy jeszcze dzisiaj odwołują się do jego publikacji, ceniąc je za naukową rzetelność, wnikliwość i obiektywizm. Polscy badacze zainteresowali się nim dzięki jego badaniom nad folklorem mazurskim i opracowaną przez niego *Historią Mazur*¹ (1870, wyd. pol. 1995). Stąd też kilka jego książek zostało przetłumaczonych na język polski, wśród nich *Wierzenia mazurskie*² (1867, pol. 1892–1893/1894) i *Historia okręgu i miasta Olsztynka*³ (2004). Choć był współtwórcą nowoczesnych, pozytywistycznych⁴ badań historii Prus i cieszył się za życia niezwykle wysokim autorytetem, działał na uboczu nurtu życia akademickiego, gdyż – pomimo starań – nie znalazł

¹ M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej. Według źródeł drukowanych i rękopiśmiennych przedstawił*, przeł. M. Szymańska-Jasińska, oprac. i wstępem poprzedził G. Jasiński, Wspólnota Kulturowa „Borussia”, Olsztyn 1995, 1998.

² Poprawione językowo wydanie: M. Toeppen, *Wierzenia mazurskie*, przeł. E. Piltzówna, jęz. oprac. i uwspółcz. T. Ostojki, wstępami poprzedzili A. Szyfer, W. Ogrodziński, oprac. P. Błazewicz, J.M. Łapo, Oficyna „Retman”, Dąbrówno 2014.

³ M. Toeppen, *Historia okręgu i miasta Olsztynka*, przeł. M. Sacha, oprac. i wstępem poprzedzili G. Białuński i G. Jasiński, Oficyna „Retman”, Dąbrówno 2004.

⁴ Por. G. Labuda, *O źródłach Kroniki pruskiej Piotra z Dusburga (Na marginesie pracy Marzeny Pollakówny Kronika Piotra z Dusburga)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1971, nr 2–3 (112–113), s. 217.

zatrudnienia na uniwersytecie w Królewcu. Stąd jego postać jest otoczona pewną tajemniczością. Autor niniejszej biografii postawił sobie za cel m.in. znalezienie odpowiedzi na pytanie, stawiane niekiedy przez historyków, dlaczego Toeppen porzucił marzenia o karierze akademickiej i podjął pracę jako nauczyciel gimnazjalny, w której realizował się jednocześnie jako pedagog i naukowiec. Jednak nadrzędnym zadaniem było odtworzenie i przedstawienie w usystematyzowanej formie całego, nieco zawikłanego, lecz spełnionego, życia tego badacza oraz pokazanie procesu powstawania jego niezwykle bogatego dorobku. Toeppen był bowiem człowiekiem wyjątkowym, charyzmatycznym, godnym uwagi także ze względu na jego zaangażowanie w działalność pedagogiczną i pracę prężnie rozwijających się za jego czasów towarzystw naukowych.

Postać Toeppena i jego dorobek były opisywane przez niektórych badaczy w publikacjach częściowych. Pierwszym, stosunkowo obszernym i miarodajnym, a dla nas wartościowym źródłem są wspomnienia pośmiertne, które w 1894 r. opublikował historyk Karl Lohmeyer (1832–1909)⁵, wykorzystując napisane przez Toeppena życiorysy oraz dokumenty i notatki udostępnione mu przez syna zmarłego, Roberta (1855–1901). Autor wspomnień swoją syntetyczną ocenę osiągnięć naukowych wschodniopruskiego badacza przedstawił z perspektywy ówczesnych historyków niemieckich i załączył bibliografię jego publikacji. Naświetlił też pewne szczegóły jego życia rodzinnego, co pozwala dziś znaleźć dalsze informacje biograficzne. Bibliografię sporządzoną przez Lohmeyera uzupełnił o teksty wydane pośmiertnie Edward Carstenn (1886–1957) w 1922 r.⁶ Działalność Toeppena

⁵ K. Lohmeyer, *Max Toeppen*, Altpreuß. Mschr., 1894, Bd. 31, H. 1 i 2. Innym źródłem informacji o Toeppenie tego autora jest: K. Lohmeyer, *Toeppen: Max Pollux*, „Allgemeine Deutsche Biographie”, Bd. 38, Duncker & Humblot, Leipzig 1894.

⁶ E. Carstenn, *Das Lebenswerk Max Toeppens und die Gegenwart. Mit einem Bildnis Max Toeppens. Festrede, in der Elbinger Altertums-gesellschaft am 3. April 1922 gehalten*, „Elbinger Jahrbuch” 1922, H. 2, s. 157–158.

przypomniął w 1994 r. Bernhart Jähning, który scharakteryzował jego historyczno-krytyczną metodę badawczą jako nadal aktualny wzorzec⁷.

Do przygotowania niniejszej pracy został wykorzystany wybór listów Toeppena do magistratu Elbląga, opublikowany przez polskiego historyka Mariana Biskupa (1922–2012)⁸. Wybór ten był drogowskazem do poszukiwań archiwalnych. Pomocne okazały się także nieznanne wcześniej informacje o współpracy ze środowiskiem historyków berlińskich, które na podstawie analizy zachowanej korespondencji przekazał Wolfgang Neugebauer⁹. Pole widzenia poszerzyły oceny osiągnięć niemieckiego naukowca z polskiej perspektywy, przedstawione przez Grzegorza Białuńskiego i Grzegorza Jasińskiego we wstępach do polskich przekładów jego książek, a także publikacje Biskupa i Jasińskiego o jego korespondencji z Wojciechem Kętrzyńskim (1838–1918). Autor biografii wykorzystał również prace innych polskich badaczy oraz monografie niemieckich autorów, odnoszące się zarówno bezpośrednio do działalności Toeppena, jak i naświetlające tło społeczno-historyczne. Zostały one wymienione w przypisach i bibliografii.

Niniejsza biografia oparta jest w głównej mierze na materiałach źródłowych, rekompensujących niedostatek opracowań – w podobny sposób przygotowywał swoje rozprawy także Toeppen, sięgając do źródeł, które uważnie weryfikował, aby skorygować narosłe w badaniach nieścisłości. Dla realizacji postawionych celów przejrano dostępne w archiwach dokumenty, protokoły i listy. Wykorzystano również programy szkolne gimnazjów w Elblągu, Poznaniu, Olsztynku i Kwidzynie, z okresu, kiedy pracował w nich Toeppen – znaczną ich część redagował

⁷ B. Jähning, *Max Töppens Bedeutung für die Erforschung der Geschichte des Preußenlandes, insbesondere hinsichtlich der historisch-kritischen Methode*, „Altpreußische Geschlechterkunde. N. F.” 1994, Bd. 24.

⁸ M. Biskup, *Die Briefe von Max Toeppen an den Magistrat zu Elbing*, „Preußenland” 1990, Jg. 28.

⁹ W. Neugebauer, *Max Toeppen und die Berliner Geschichtswissenschaft in seiner Zeit* [w:] *Pomorze – Brandenburgia – Prusy (państwo i społeczeństwo). Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Bogdanowi Wachowiakowi z okazji 70-lecia urodzin i 50-lecia pracy naukowej*, red. W. Stępiński, Z. Szultka, AMP Paweł Majewski, Szczecin 1999.

osobiście, od momentu, gdy zaczął pełnić funkcję dyrektora, co podnosi wartość tych dokumentów jako źródeł biograficznych. Pozwoliły one naświetlić jego działalność pedagogiczną. Przy programach szkolnych wymieniono w przypisach miejscowość i rok, a ich pełne niemieckie nazwy podano w bibliografii. Dla części powtarzających się w przypisach i bibliografii tytułów czasopism zastosowano skróty.

Wykorzystano ponadto sprawozdania towarzystw naukowych, pokazujące jego aktywny udział w ich pracach, oraz memuary osób z jego otoczenia i publikacje prasowe. Wiele przedstawionych tu informacji pochodzi od niego samego, gdyż we wstępach lub objaśnieniach do wydawanych tekstów często dosyć szczegółowo informował o sposobach pozyskiwania źródeł i swoim warsztacie pracy.

Wartościowe materiały dla niniejszej publikacji znajdują się w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku, gdzie najważniejszym źródłem informacji są zespoły dokumentów pochodzące z archiwum Elbląga. Nie mniej ważne znaczenie mają zasoby Archiwum Państwowego w Olsztynie, a w nich akta Uniwersytetu Albrechta i archiwum w Królewcu. Cenne materiały źródłowe pozyskano dla potrzeb tej pracy w Tajnym Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie. Z innych archiwów pochodzą pojedyncze dokumenty. Wszystkie źródła archiwalne opisane są w przypisach. Autor korzystał również z księgozbiorów Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, Biblioteki Uniwersytetu Gdańskiego i Biblioteki Państwowej w Berlinie, a także z licznych zdigitalizowanych publikacji, które udostępniły: Elbląska Biblioteka Cyfrowa, Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa, POLONA – Cyfrowa Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytetu Gdańskiego, Muzeum Historii Polski, Pomorska Biblioteka Cyfrowa, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, a wśród bibliotek zagranicznych: Monachijskie Centrum Digitalizacji (MDZ) Bawarskiej Biblioteki Państwowej w Monachium, Monumenta Germaniae Historica (MGH) w Monachium, Biblioteka Państwowa w Berlinie, Niemiecka Biblioteka Cyfrowa (DDB), Biblioteka Uniwersytecka i Krajowa w Düsseldorfie, a także Google.

Prace historyczne Toeppena stały się przedmiotem dyskursu uczonych polskich oraz niemieckich, były i nadal są wykorzystywane przez badaczy dziejów Prus. Mniejszą uwagę zwracali oni na jego osiągnięcia jako filologa, choć bez gruntownego warsztatu filologicznego i doskonałej znajomości łaciny, jak również wycucia historycznych form języka niemieckiego na terenie Prus, z domieszką wyrażeń dolnoniemieckich, niderlandzkich, duńskich i pruskich, zapewne nie mógłby on prowadzić tak szerokich i wnikliwych badań ani też przygotowywać do druku krytycznych wydań materiałów źródłowych. Inicjował również badania kulturoznawcze, także na terenie Mazur, i zwrócił uwagę polskich etnologów na specyficzny folklor tego regionu. Natomiast raczej poza zainteresowaniami badaczy pozostawały zbierane i publikowane przez niego pruskie podania oraz historyczne pieśni ludowe, na które zwrócimy tu uwagę, podobnie jak na jego zainteresowania obrzędami religijnymi w czasach pogańskich i ich relikty w późniejszych wiekach. W przedłożonej pracy przedstawiono kierunki badań i najważniejsze publikacje Toeppena, ze szczególnym uwzględnieniem historii ich powstania. Po ostatnim rozdziale zamieszczono bibliografię wszystkich jego dzieł z podziałem na wydawnictwa źródłowe i prace własne, część z nich jest opatrzona adnotacjami, które sygnalizują ich zawartość.

W biografii zastosowano pisownię imion i nazwisk zgodną z dokumentami archiwalnymi, głównie aktami chrztu, małżeństwa i śmierci. Inne formy występujące w dokumentach źródłowych podano w nawiasach. Nazwy miast w Polsce przytoczono we współczesnym brzmieniu, a przy nazwach wsi i lokalnych nazwach geograficznych podano w nawiasach okrągłych także ich niemieckie brzmienie w opisanych czasach. W przypadku północnej części dawnych Prus Wschodnich użyto historycznych nazw niemieckich, z wyjątkiem polskiej nazwy stolicy prowincji – Królewca. Dla objaśnienia niektórych terminów, np. nazw własnych instytucji i stowarzyszeń, funkcji publicznych, wykonywanych zawodów, dystynkcji wojskowych itp., podano w nawiasach kursywą ich oryginalne brzmienie. Niemieckie tytuły publikacji

Toeppena objaśniono po polsku w nawiasach kwadratowych. Cytaty z niemieckich publikacji i materiałów archiwalnych przetłumaczył na język polski autor książki.

*

Podczas pracy nad biografią Toeppena wielokrotnie spotykałem się z zachętą, wsparciem i pomocą ze strony osób i instytucji. Pragnę w tym miejscu podziękować pracownikom oddziałów Archiwum Państwowego w Gdańsku i Olsztynie oraz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie za wszelką pomoc podczas prowadzonych badań, Deutsches Literaturarchiv Marbach za skany materiałów źródłowych, a Forschungsbibliothek Gotha za przesłany opis dokumentu. Muzeum Archeologiczno-Historycznemu w Elblągu, Bibliotece Elbląskiej, Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk i Bildarchiv Ostpreußen składam podziękowanie za ilustracje do książki. Dziękuję też Panom Łukaszowi Rzepczyńskiemu i Antoniemu Barganowskiemu z Kwidzyna za nieodpłatne udostępnienie w tym samym celu rzadkich eksponatów z ich kolekcji, Fundacji im. J.G. Herdera przy Uniwersytecie Gdańskim za wsparcie kwerendy w Berlinie, Panu Wiesławowi Niedziałkowskiemu za wspólne owocne poszukiwania opracowań i źródeł. Wyjątkowe podziękowania należą się krytycznej pierwszej czytelnicy, dr hab. Ewelinie Kamińskiej-Ossowskiej, prof. Uniwersytetu Szczecińskiego, oraz wnikliwemu autorowi recenzji wydawniczej, prof. dr. hab. Grzegorzowi Jasińskiemu z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.